

AYDINLANMA DÜŞÜNCESİNİN ERKEN DÖNEM TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİSİ: GASPIRALI İSMAİL BEY, YUSUF AKÇURA VE ZİYA GÖKALP¹

THE INFLUENCE OF ENLIGHTENMENT THOUGHT ON EARLY TURKISH NATIONALISM: GASPIRALI İSMAİL, YUSUF AKÇURA AND ZİYA GÖKALP

İsmail PENDİK*

Öz

Bu makale, Aydınlanma düşüncesinin erken dönem Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisini, Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in düşünceleri üzerinden incelemektedir. Aydınlanma'nın akılcılık, ilerleme, bireysel özgürlük, sekülerlik ve evrensellik gibi temel ilkeleri, 19. yüzyıl sonu Osmanlı aydınları için yalnızca Batı'yla yüzleşme aracı değil, aynı zamanda toplumsal dönüşümün fikrî dayanağı haline gelmiştir. Bu bağlamda makale, söz konusu üç düşünürün Aydınlanma düşüncesini nasıl yorumladığını ve Türk modernleşmesine nasıl entegre ettiğini karşılaştırmalı biçimde ele almaktadır.

Gaspıralı İsmail, eğitim, dil birliği ve kadınların kamusal hayata katılımı gibi temalar üzerinden modernleşmeyi medenileşme idealine bağlamıştır. Yusuf Akçura, tarihsel tecrübeye ve siyasal rasyonaliteye dayanan bir yaklaşım geliştirerek Türkçülüğü sistematik bir ideolojik çerçeveye oturtmuştur. Ziya Gökalp ise pozitivist ve Durkheimci etkilerle şekillenen kültür-medeniyet ayrımı çerçevesinde hem geleneksel değerleri hem de modern kurumları uzlaştıran bir Türk milliyetçiliği inşa etmiştir.

Çalışma, bu düşünürlerin ortaklaştığı ve ayrıştığı noktaları analiz ederek erken dönem Türk milliyetçiliğinin sadece tepkisel değil, aynı zamanda akılcı, dönüştürücü ve sistematik bir düşünsel çaba olduğunu ortaya koymaktadır. Böylece, Aydınlanma ile Türk düşünce tarihi arasındaki çok katmanlı ilişki hem tarihsel hem de teorik düzeyde tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, İskoç Aydınlanması, Türk Milliyetçiliği, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Modernleşme, Sekülerlik.

Abstract

This article examines the influence of Enlightenment thought on early Turkish nationalism by analyzing the intellectual trajectories of Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura, and Ziya Gökalp. The fundamental principles of the Enlightenment—rationalism, progress, individual liberty, secularism, and universality—were not only tools for confronting Western dominance but also served as ideological foundations for societal transformation in the late Ottoman context. In this regard, the article offers a comparative analysis of how these three thinkers interpreted Enlightenment ideals and incorporated them into the Turkish modernization project.

¹ Bu makale; 13 Mayıs 2022 - 14 Mayıs 2022 tarihleri arasında düzenlenen Uluslararası Marmara Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan "Erken Dönem Türk Milliyetçiliğinde Aydınlanmanın Etkisi: Ziya Gökalp Örneği" adlı bildirinin genişletilmiş halidir

* Doktora Öğrencisi., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kamu Yönetimi

ipendik58@googlemail.com, ORCID ID https://orcid.org/0000-0002-0827-7288

Article Info

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 08/07/2025

Kabul Tarihi: 06/09/2025

Atıf

Pendik, İ. (2025). Aydınlanma Düşüncesinin Erken Dönem Türk Milliyetçiliğine Etkisi: Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. *Anasay*, 32, 115–135.

Research Article

Received: 08/07/2025

Accepted: 06/09/2025

Cite this article as:

Pendik, İ. (2025). The Influence of Enlightenment Thought on Early Turkish Nationalism: Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura and

Gaspıralı İsmail promoted a vision of modernization through education, linguistic unity, and the inclusion of women in public life, framing these within a broader civilizational ideal. Yusuf Akçura developed a historically grounded and rational framework for Turkism, distinguishing it from other ideological options such as Ottomanism and Islamism. Ziya Gökalp, influenced by positivism and Durkheimian sociology, advanced a model of Turkish nationalism based on a synthesis of tradition and modernity, structured around his distinction between culture and civilization.

The article argues that early Turkish nationalism was not merely a reactionary or emotional response but rather a rational, transformative, and ideologically coherent effort shaped through active engagement with Enlightenment ideals. By tracing both the commonalities and divergences among these thinkers, the study contributes to a more nuanced understanding of how Enlightenment philosophy informed the evolution of Turkish political thought.

Keywords: *Enlightenment, Turkish Nationalism, Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Modernization, Secularism.*

EXTENDED ABSTRACT

This study investigates the impact of Enlightenment thought on early Turkish nationalism by focusing on three key intellectual figures: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, and Ziya Gökalp. Rather than offering a general discussion of Enlightenment philosophy, the aim is to assess how its core principles—such as rationality, secularism, scientific progress, and individual autonomy—shaped the ideas and practices of these thinkers, who played formative roles in the development of Turkish nationalist ideology.

The Enlightenment, emerging from the Renaissance, Reformation, and the Scientific Revolution, advocated for reason as the primary source of authority and legitimacy. Thinkers like Immanuel Kant defined Enlightenment as humanity’s emergence from self-imposed immaturity through the use of reason. While the French Enlightenment emphasized rationalism, anti-clericalism, and progress, the Scottish Enlightenment offered a more moderate, emotion- and experience-based approach that valued custom, morality, and gradual reform.

İsmail Gaspıralı, a Crimean Tatar intellectual and reformist, sought to modernize Muslim Turks under Russian rule through education, press, and cultural reform. His “Usul-i Cedid” (New Method) movement promoted secular education, women’s empowerment, and linguistic unity. Though deeply inspired by Enlightenment ideals, particularly from the Scottish tradition, Gaspıralı maintained respect for Islamic belief and tradition, rejecting dogma while advocating for the removal of superstition. His approach reflected an Enlightenment mindset tempered by cultural sensitivity. He believed in reform through grassroots mobilization, aiming to awaken the masses intellectually to build a modern, unified Muslim Turkic society.

Yusuf Akçura, known for his 1904 essay “Üç Tarz-ı Siyaset” (Three Types of Policy), evaluated Ottomanism, Islamism, and Turkism from a rational, utilitarian perspective. He rejected romantic nationalism in favor of a positivist, historically grounded approach. Akçura saw nationalism as a vehicle for modernization and progress. Strongly influenced by Enlightenment rationalism and historical materialism, he advocated for the secularization of education and religion. He argued that Islam should undergo reform to align with modern needs, and emphasized the need for the separation of religion from politics and economics. Akçura believed that adopting only Western technology was insufficient; instead, the West’s methods of critical thinking and scientific reasoning must also be embraced.

Ziya Gökalp, often considered the ideological father of the Turkish Republic, introduced a sophisticated framework distinguishing “culture” (hars) from “civilization” (medeniyet). He argued that while national cultures are unique and rooted in tradition, civilizations are universal and should be adopted based on reason. Gökalp saw Western civilization as compatible with Turkish and Islamic identity, provided that cultural integrity was preserved. He supported secular education, division of powers in governance, and scientific advancement, all resonating with

Enlightenment values. However, unlike the Enlightenment's push for the privatization of religion, Gökâlp envisioned a regulated religious institution within a secular state framework, such as the modern Diyanet. This illustrates both convergence and divergence from classic Enlightenment secularism.

All three thinkers were influenced by Enlightenment ideas, yet each integrated them into distinct socio-political agendas. Gaspıralı and Gökâlp aligned more closely with the Scottish Enlightenment, prioritizing cultural continuity, evolutionary reform, and social cohesion. Akçura's approach was more aligned with the French Enlightenment, emphasizing secularism, rationality, and social engineering through elite guidance. Despite methodological differences, all three believed in education as the primary means for national awakening and modern state-building.

Their views on religion also varied. Gaspıralı upheld Islam's role in public life while calling for rational reform. Akçura and Gökâlp supported limiting religion to the personal and moral sphere. Notably, Gökâlp sought to modernize Islam without abandoning its social function. Each thinker supported the translation and simplification of religious texts to promote understanding, echoing the Reformist tradition that preceded the Enlightenment in Europe.

In terms of nationalism, all three thinkers adapted Enlightenment cosmopolitan ideals to a culturally specific framework. Gaspıralı promoted coexistence with Russians; Akçura recognized minority rights within nationalist discourse; and Gökâlp saw no contradiction between nationalism and universal civilization. They rejected racial nationalism in favor of a civic and cultural understanding of nationhood.

In conclusion, early Turkish nationalism was significantly shaped by Enlightenment thought, albeit through different philosophical and cultural lenses. Gaspıralı, Akçura, and Gökâlp each embraced reason, education, and progress as the basis for a modern Turkish identity. Their efforts to reform religion, promote secular education, and build a national culture rooted in Enlightenment values demonstrate that Turkish nationalism, in its formative phase, can be understood as a culturally adapted yet Enlightenment-driven ideological project.

Giriş

İnsanlık tarihinin en köklü dönüşümlerinden birine öncülük eden Aydınlanma düşüncesi, Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketlerinin mirası üzerinde gelişmiş; Fransız İhtilali gibi siyasi kırılmalara kaynaklık ederek yalnızca Batı toplumlarını değil, tüm dünyayı derinden etkilemiştir. Akıl ve bilimi temel alan bu düşünsel atılım, büyük sanayi devrimlerine ve ekonomik ilerlemelere zemin hazırlamış; din, örf ve gelenek gibi kurumlara yönelik eleştirileriyle sosyal ve siyasal düzeni de köklü biçimde sarsmıştır. Aydınlanma, eleştirel bir düşünce sistemi olarak ve yeni düzenleyici kurumlar ve normlar inşa eden pozitif bir zihniyet olarak ikonoklastik bir özellik arz etmektedir. Toplumsal, siyasal, ekonomik ve dini yapıları akıl ve bilim ekseninde dönüştürme iddiası, bu düşünce sisteminin hem yıkıcı hem de kurucu karakterini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Aydınlanma'yı doğrudan açıklamaktan ziyade, onun Türk düşünce dünyasındaki erken etkilerini ele almayı amaçlamaktadır. Özellikle Türk milliyetçiliğinin şekillendiği geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde, Aydınlanma'nın etkileri farklı fikir akımlarında (Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık, Türkçülük) hissedilmiş; bu akımlar ise devleti çöküşten kurtarma ve Batı'ya karşı yeniden güç kazanma arzusuyla şekillenmiştir. Bu bağlamda, Türkçülük fikrinin teşekkülünde etkili olmuş üç öncü mütefekkir seçilmiştir: Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp. Her biri hem entelektüel üretimiyle hem de siyasal etki gücüyle Aydınlanma düşüncesiyle ilişkilendirilmiş önemli şahsiyetlerdir.

Gaspıralı İsmail Bey ve Yusuf Akçura, Rusya'nın egemenliği altındaki Müslüman Türk toplulukları içinde, Batı düşüncesiyle özellikle Paris deneyimleri sayesinde doğrudan temas etmiş; devlet baskısına rağmen Aydınlanmacı fikirleri toplumlarına aktarma çabasında

olmuşlardır. Ziya Gökalp ise yurt dışı tecrübesi olmaksızın Batı'daki fikir akımlarını sistemli biçimde takip etmiş; hem İttihat ve Terakki'yi hem de Cumhuriyet dönemi politikalarını etkilemiştir. Gökalp'in zaman zaman sürgün ve hapis cezalarına maruz kalması, düşünsel mücadelesinin güç koşullarda sürdüğünü göstermektedir. Bu üç mütefekkirin seçilme nedeni, Türk milliyetçiliğinin erken safhasında hem fikir dünyasına hem de uygulamaya yön vermeleridir.

Çalışma, literatür taramasına dayalıdır ve birincil-ikincil kaynaklardan hareketle karşılaştırmalı entelektüel analiz ve kavramsal çözümleme yöntemine başvurulmuştur. Amaç, ne Aydınlanma düşüncesinin ne de bu üç mütefekkirin bağımsız bir incelemesini yapmak değil; bu üç figürün fikir ve pratiklerinde Aydınlanmacı izleri tespit ederek, erken dönem Türk milliyetçiliğinin Aydınlanmacı bir yönünün olup olmadığını ortaya koymaktır. Çalışma, Aydınlanma düşüncesinin genel çerçevesiyle başlayacak, ardından Gaspiralı, Akçura ve Gökalp'in fikir dünyası bu bağlamda ayrı ayrı değerlendirilecek ve nihayetinde karşılaştırmalı bir analizle sona erecektir.

1- AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ

1.1.Genel Olarak Aydınlanma Düşüncesi

Aydınlanma, Rönesans ve Reform hareketleri ile 17. yüzyılda yaşanan bilimsel devrimin bir uzantısı olarak doğmuş; 1688 İngiliz Devrimi ve 1789 Fransız Devrimi gibi büyük siyasal dönüşümlerin entelektüel zeminini oluşturmuştur (Erdoğan, 2005, s. 62; Duman, 2006, s. 120). Bu düşünsel hareket, geleneksel otoriteye ve özellikle dine karşı şüpheli bir yaklaşım sergileyerek, insan aklına ve bilimsel bilgiye duyulan sarsılmaz inançla şekillenmiştir. Erdoğan, bu süreci “insan aklının ve zihninin gücüne olan derin inanç” ile belirlenen bir dünya görüşü olarak tanımlar (2005, s. 62).

Aydınlanma, yalnızca bir felsefi yönelimi değil, toplumsal yapıları dönüştürmeye yönelik kurucu bir paradigma önerisidir. Kant'ın tanımıyla birey, “ergin olmama” hâinden çıkmak için kendi aklını bir başkasının rehberliği olmadan kullanma cesaretini göstermelidir (Kant, 1984, s. 1). Bu bağlamda “Sapere Aude!” çağrısı, Aydınlanma'nın bireysel ve zihinsel özgürlük temelindeki ilerleme idealinin simgesidir. Kant, bu sürecin önündeki engelleri bireyin tembelliği ve cesaretsizliği ile toplumsal dogmalar ve kurumsal baskılar olarak ikiye ayırır (Kant, 1984, s. 2–3).

Aydınlanma düşüncesi, akıllı mutlak bir değer olarak ele alırken, insanın özgürleşmesini de çok boyutlu bir programla desteklemiştir. Bu program çerçevesinde; dinin birey üzerindeki baskısının sekülerleşme yoluyla azaltılması, düşünce özgürlüğünün tesisi, ekonomik özgürlüğün desteklenmesi ve bireyin sanatsal ifadesinin serbestleştirilmesi gibi hedefler belirlenmiştir (Cevizci, 2002, s. 15). Tüm bu unsurlar, insanın mükemmelliğe ulaşabileceği fikrini taşıyan ilerleme idealine hizmet etmektedir (Zeitlin, 2002).

Aydınlanma düşüncesi, bilgiye ve evrene ilişkin açıklamalarda teolojik referansların yerine bilimsel yöntemi koyarak, insan aklını kutsal olanın yerine yerleştirmiştir. Bu noktada Newton'un evrenin işleyişine dair geliştirdiği teorik model, Aydınlanma'nın fiziksel dünyayı kavrayış biçimini olduğu kadar, toplumsal kurumları yeniden tasarlama girişimlerini de etkilemiştir (Duman, 2006, s. 135; Erdoğan, 2005, s. 64).

1.2. Kıta Avrupası Aydınlanmasının Temel Özellikleri

Kıta Avrupa'sı Aydınlanması, özellikle Fransa ve Almanya merkezli olarak gelişmiş ve Aydınlanma düşüncesinin en radikal ve devrimci biçimini temsil etmiştir. Bu akım, dini dogmalara, geleneksel kurumlara ve aristokratik otoriteye yönelik keskin eleştirileriyle öne çıkmış; toplumun tüm yapılarının akılcı temeller üzerine yeniden inşasını savunmuştur (Erdoğan,

2005, s. 62–64). Bu bağlamda kıta Avrupa’sındaki Aydınlanma, insan aklının mutlak belirleyiciliğini savunmuş ve sosyal, siyasal ve kültürel dönüşümlerin zorunlu olduğuna inanmıştır.

Bu akımın karakteristiği, dinî kurumlara ve metafizik inanç sistemlerine karşı sistematik bir mücadele yürütmesidir. Kant’ın Aydınlanmanın odak noktası olarak dinî görmesi ve dinî “en zararlı ve en onursuz ergin olmama hali” olarak tanımlaması, kıta Avrupa’sı Aydınlanmasının temel eleştiri hattını ortaya koyar (Berkowitz, 2004). Dönemin düşünürleri, özellikle Orta Çağ boyunca siyasal ve ekonomik iktidar alanlarını da kapsayan Katolik Kilisesi’nin etkisini meşru bulmayarak, onun yerine akılcı bir ahlaki ve toplumsal düzenin kurulmasını hedeflemişlerdir.

Bu eleştirel yaklaşım, yalnızca dogmatik inançlara değil, aynı zamanda dinin şekillendirdiği sosyo-politik yapıya da yönelmiştir. Kıta Avrupa’sı Aydınlanmasının etkili düşünürleri arasında yer alan Fransız materyalistleri, bu bağlamda Hristiyanlığın kurumsal yapısını tamamen ortadan kaldırmayı, yerine ya doğa dini (deizm) ya da akılcı bir temelde reforme edilmiş yeni bir dinî inşa etmeyi ya da doğrudan ateizmi ikame etmeyi amaçlamışlardır. Ancak bu radikal yaklaşım zamanla revize edilmiştir. Özellikle halk kitlelerinin ahlaki kontrolünü yitirme riski karşısında, materyalist Aydınlanmacılar dinin tamamen ortadan kaldırılmasından ziyade, kamusal etkisinin sınırlanarak bireysel alana çekilmesini savunmaya yönelmişlerdir. Voltaire’in “Tanrı var olmasaydı bile, onu icat etmek gerekirdi” (Cevizci, 2002, s. 30) sözü, bu dönüşümün tipik örneğidir.

Kıta Avrupa’sı Aydınlanmasının temel tezlerinden biri, insanın aklıyla evrendeki yasaları anlayabileceği ve toplumu buna uygun olarak yeniden inşa edebileceğidir. Newton’un doğa bilimlerinde kurduğu teorik yapıdan etkilenen bu akım, doğa yasalarının keşfi gibi, toplum yasalarının da akıl ve deneyim yoluyla keşfedilebileceğine inanmaktadır. Bu düşünce, kutsal kitapların yerine ampirik bilgiye ve rasyonel analize dayalı bir toplumsal düzenin kurulmasını hedeflemiştir (Duman, 2006, s. 135; Erdoğan, 2005, s. 64). Bu bağlamda Tanrı merkezli bir evren tasarımı yerine, akıl merkezli bir insan ve toplum tasarımı ön plana çıkmaktadır.

Kıta Avrupa’sı Aydınlanmasının devrimci yönü, sadece düşünsel dönüşümle sınırlı kalmamış, aynı zamanda siyasal eylemle de iç içe geçmiştir. Özellikle Fransız Aydınlanmacı düşünürler, felsefi fikirlerini pratiğe dökme konusunda oldukça aktiftirler. Devletlerin yapısını, yönetim anlayışlarını, birey-hak ilişkilerini ve toplum sözleşmesini tartışan bu düşünürler, 1789 Fransız Devrimi’nin fikrî arka planını oluşturmuşlardır. Onların devrimci niteliği, mevcut kurumsal yapının yıkılması ve yerine evrensel akıl temelinde kurulan yeni bir düzenin geçirilmesi yönündedir.

Kıta Avrupa’sında Aydınlanma düşüncesi, ayrıca ansiklopedist hareket aracılığıyla kurumsallaşmıştır. Bu hareketin başını çeken düşünürler, bilgiye yalnızca seçkinlerin değil, tüm halkın erişmesini amaçlamışlardır. Diderot ve d’Alembert’in öncülüğünde yayımlanan Encyclopédie, yalnızca bilimsel ve teknik bilgiyi değil, aynı zamanda siyasal ve felsefi düşünceyi de yaygınlaştırmayı hedefleyen kapsamlı bir projeydi. Erdoğan’a göre, ansiklopedi projesi, geleneksel bilgi biçimlerinin yerine ampirik bilgiye dayanan bir sistematik bilgi düzeni kurmayı amaçlayan bir tür “Aydınlanma antolojisiydi” (Erdoğan, 2005, s. 65). Bu projede yer alan Voltaire, Helvétius, Diderot ve Rousseau gibi düşünürler, eğitimin halkın aydınlatılmasında kilit rol oynayacağına inanmışlardır (Öztürk, 2001).

Bu düşünsel miras, bireyin akıl yoluyla özgürleşmesini esas alırken, siyasal ve kurumsal alanda da devrimsel dönüşümler öneren bir paradigma sunmaktadır. Akılcılık, sekülerleşme, ilerleme ve bireysel haklar gibi kavramlar, kıta Avrupa’sı Aydınlanmasının temel yapı taşlarıdır. Bu kavramların etkisiyle şekillenen siyasal sistemler, yalnızca Batı’da değil, Aydınlanma’nın evrensel boyutu itibarıyla diğer medeniyetleri de etkilemiştir. Dolayısıyla kıta Avrupa’sı Aydınlanması, insanlık tarihinde bir kırılma noktası olarak kabul edilmekte ve modernleşme süreçlerinin temel referanslarından biri olarak değerlendirilmektedir.

1.2. İskoç Aydınlanmasının Temel Özellikleri

Aydınlanma düşüncesi, her ne kadar evrensellik iddiası taşısa da, farklı coğrafyalarda farklı kurumsal yapılar, tarihsel deneyimler ve kültürel kodlarla şekillenmiş; bu farklılaşmanın en belirgin örneklerinden biri de İskoç Aydınlanması olmuştur. İskoçya’da gelişen bu düşünsel hareket, kıta Avrupa’sı Aydınlanmasına kıyasla daha dengeli, evrimci ve kapsayıcı bir karakter arz etmiştir (Erdoğan, 2005, s. 67–68).

İskoç Aydınlanmasının özgünlüğü, dine ve geleneksel değerlere yaklaşımında açıkça görülmektedir. Kıta Avrupa’sında gelişen Aydınlanma din karşıtı, hatta zaman zaman açıkça seküler veya ateist bir çizgiye kayarken; İskoç Aydınlanması, akıl ile inanç arasında bir uzlaşının mümkün olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşım çerçevesinde, İskoç düşünürlerin bir kısmı dindar kimliklerini korurken, dini yapıları yıkmak yerine onları rasyonel bir çerçeveye oturtmayı hedeflemişlerdir (Berkowitz, 2004; Erdoğan, 2005). İskoç düşüncesinde dinin birey üzerindeki ahlaki ve toplumsal denetim gücü tümüyle reddedilmemiş; aksine sosyal düzenin sağlanmasında işlevsel bir araç olarak kabul edilmiştir.

Bu yaklaşımın bir diğer yansıması da, ilerleme düşüncesinde kendisini göstermektedir. Kıta Avrupa’sında soyut aklın kurucu gücüne duyulan güven, çoğu zaman radikal değişim ve devrim arayışlarına yol açarken; İskoç Aydınlanması daha çok evrimsel bir dönüşümü savunmuştur. İskoç düşünürler, toplumun mevcut yapısını yıkmak yerine onu reforme etmeyi ve ilerlemeyi tarihsel süreklilik içinde, gelenek ve deneyim temelli bir yaklaşımla gerçekleştirmeyi tercih etmişlerdir. Bu nedenle İskoç Aydınlanmasında akıl, bir amaçtan ziyade sosyal düzenin tesisi için kullanılan araçsal bir enstrüman konumundadır (Erdoğan, 2005, s. 68).

İskoç Aydınlanması’nın oluşmasında üniversiteler, kiliseler ve hukuk kurumları başat rol oynamıştır. Bu kurumlarda yetişen din adamları, hukukçular ve akademisyenler, yalnızca soyut düşünceler üretmemiş, aynı zamanda ahlak, tarih ve ekonomi gibi alanlarda uygulamalı teoriler geliştirmişlerdir. Bu bağlamda İskoç Aydınlanmasının temsilcileri, akılcılığı temel almakla birlikte, duygulara, deneyime, alışkanlıklara ve geleneklere de önemli bir epistemolojik statü tanımışlardır (Baygöl, 2020, s. 38–39). Olayların ve ahlaki tutumların yalnızca akıl ile açıklanamayacağı görüşü, İskoç düşünürlerinin epistemolojik çoğulculuğunun temelini oluşturmaktadır.

Bu yaklaşım özellikle Francis Hutcheson, David Hume ve Adam Smith gibi düşünürlerde belirginleşir. Hutcheson, bireyin bir davranışı yalnızca fayda sağladığı için değil, içsel bir ahlaki duyu sonucu da gerçekleştirebileceğini ileri sürer. Ona göre “ahlaki duyu” (moral sense), tüm insanlarda var olan fitri bir meleke olup, bireyin eylemlerini sadece akılla değil, duygularla da yönlendirmesini mümkün kılmaktadır (Duman, 2006, s. 139–140). Bu görüş, klasik rasyonalist Aydınlanma anlayışından farklı olarak, ahlaki yargıların rasyonel değil, sezgisel ve duygusal bir temele dayandığını savunmaktadır.

David Hume ise, bu düşünceyi daha da ileri taşıyarak, bilgi ve ahlak anlayışında aklın sınırlarını tartışmaya açmıştır. Hume’a göre dış dünyadaki varlıkların zorunlu bir biçimde birbirine neden-sonuç ilişkisiyle bağlı olduğuna dair inanç, akıldan değil; alışkanlık ve muhayyileden (imagination) kaynaklanmaktadır. Hume’un epistemolojisi, aklın kesinlik sağlayamayacağını ve insanın davranışlarının arkasında duyguların belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Hume’un ahlak felsefesi de bu doğrultudadır: Ahlaki yargılar, rasyonel çıkarımlar değil; haz, acı ve özellikle “duygudaşlık” (sympathy) gibi duygusal tepkiler üzerinden oluşmaktadır. Bir başkasının acısını hissedene birey, bu empatik tepki sonucunda ahlaki eylemde bulunmaktadır (Duman, 2006, s. 141–149).

Bu anlayış, klasik faydacılıkla da belirli noktalarda örtüşmekle birlikte, duygulara verdiği öncelik ile ondan ayrışır. Hume’un duygudaşlık kavramı, Adam Smith ve Edmund Burke gibi diğer İskoç düşünürlerini de etkilemiş; insan doğasının ahlaki kapasitesini açıklamada temel referans noktası hâline gelmiştir. Smith’in “ahlaki duygular teorisi” bu anlayışın devamı

niteliğindedir. Her bireyin toplumsal ilişkiler içinde duygusal olarak yönlendirildiği varsayımı, rasyonel birey modeline alternatif bir etik çerçeve sunmaktadır (Duman, 2006, s. 139-140).

Bununla birlikte İskoç Aydınlanmasında akla tümüyle sırt çevrilmemiştir. Thomas Reid, Hume'un şüpheciliğine tepki olarak geliştirdiği "Common Sense" (sağduyu) felsefesiyle, aklın pratik hayatta bir işlev gördüğünü ve doğrudan deneyimle sabit olan bilgilerin rasyonel temele dayanabileceğini ileri sürmüştür. Bu çizgi, Dugald Stewart ve James Beattie tarafından geliştirilerek İskoç Aydınlanmasının temel kuramsal damarlarından biri hâline gelmiştir. "Sağduyu felsefesi", bilgiye erişimde akli bütünüyle dışlamadan, onun sınırlarını belirleyerek, duygularla desteklenen bir epistemolojik denge kurmayı amaçlamıştır (Duman, 2006, s. 141-149).

Genel bir değerlendirme yapıldığında, İskoç Aydınlanmasının temel özelliği, bireyin sadece akılla değil; duygular, alışkanlıklar, sezgiler ve toplumsal bağlam aracılığıyla şekillendiğini kabul eden çok boyutlu bir insan anlayışını benimsemesidir. Bu yönüyle, kıta Avrupa'sının akıl merkezli ve kurucu evrensel özne tasarımına karşılık; İskoç geleneği daha mütevazı, tarihsel ve kültürel bağlamı dikkate alan bir birey tasavvuru geliştirmiştir (Duman, 2006, s. 141-149).

Bu farklı yaklaşım, Aydınlanma düşüncesinin tek boyutlu bir akılcılık olmadığını; aksine farklı coğrafyalarda farklı kurumsal ve tarihsel gerçekliklere göre evrilen çok yönlü bir paradigma olduğunu göstermektedir. İskoç Aydınlanması, özellikle sosyal bilimler, ahlak felsefesi ve siyaset teorisi alanlarında rasyonaliteyi mutlaklaştırmayan ve insan doğasının karmaşıklığını gözetan perspektifiyle özgün bir katkı sunmuştur.

1.3. Aydınlanma Düşüncesinin Kurucu Unsurları

Aydınlanma, farklı coğrafyalarda ve düşünürlerde çeşitlilik gösterse de, belirli kurucu unsurlara sahip bir düşünce ve pratiktir. Bunlar; mekanik evren ve toplum tasavvuru, akla güven, bilimcilik, ilerleme, insanlık ve iyimserlik, metodolojik bireycilik. Bu kurucu unsurlar çerçevesinde, erken dönem Türk milliyetçiliğinin öncüleri Gaspıralı, Akçura ve Gökalp'in fikirlerinde Aydınlanma'nın etkileri incelenecektir.

2. GASPIRALI İSMAİL BEY'İN FİKİR VE TATBİKATINDA AYDINLANMA ETKİSİ

2.1. Aydınlanmacı Cedidcilik ve Gaspıralı İsmail Bey'in Reform Tasavvuru

Başarılı bir eğitimci, gazeteci, yazar, yayıncı, cemiyetçi, fikir adamı ve siyasetçi olan İsmail Bey, "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarıyla hareket ederek öncelikle Rusya'daki Müslüman Türklerin asimile olma tehlikelerine karşı Aydınlanmasını ve kalkınmasını amaçlamıştı (Devlet, 1988). Türkler arasında ittifak ve birlik oluşmadığı takdirde tam bir asimilasyon ve kölelik durumuna düşüleceğinin farkına varan Rusya'daki Müslüman Türk aydınları ve bu aydınlar içerisinde önemli bir konumda olan İsmail Bey, "Cedidcilik" adı verilen diğer adı da "Usul-i cedid" olan reform hareketini başlattılar. "Usul-i cedid" hareketinin amacı dil, eğitim-öğretim ve din alanında çağın gerektirdiği değişiklik ve kalkınmayı sağlamak için ıslah yani reform gerçekleştirmektir (Devlet, 1988; Ülken, 1992, s. 214).

Rusya'daki Müslüman Türkler arasında gelişen bu reform hareketi, ekonomik olarak gelişen Müslüman Türk burjuvazisi tarafından desteklenmekteydi. Bu desteğin diğer nedeni ise İsmail Bey'in yenileşme hareketinde ekonomik gelişme ve sanayileşmenin önemli bir yer tutması da olabilir. İsmail Bey için bir milletin siyasi olarak bağımsızlığını yitirmesi kadar tehlikeli olan şey, ekonomik ve ticari açıdan geri kalmasıdır (Duran, 2011, s. 111). Bu yönüyle Avrupa'da ortaya çıkan ve oradaki burjuvazi tarafından desteklenen Aydınlanma hareketiyle "Usul-i cedid" hareketi benzerlik göstermektedir.

Fikirlerini sadece gazete ve kitap sayfalarında ortaya koyan bir ıslahatçı olmayan İsmail Bey, medeni ve sosyal değişimi sağlayacak veya sağlayacağına inandığı fikir ve projeleri bizzat

sahada tatbik etmeye çalışan bir şahsiyeti. Ancak ıslah hareketlerini icra etmeye çalışırken O'nun tutumu, Avrupa'daki Aydınlanma hareketinin gelenek ve dine karşı yıkıcı ve değiştirici tutumu gibi değil, İskoç Aydınlanasında olduğu gibi Müslüman Türklerin dini inançlarına ve geleneklerine saygılı bir tutumdur. İsmail Bey, Müslüman Türk geleneklerinin, kültürünün ve dini inançlarını bozmayacak şekilde, Batı Medeniyetinin sadece ilim, teknik ve fen alanlarındaki yenilik ve gelişmelerin alınmasını savunuyordu (Akpınar, 2004, s. 169). O'nun ihtiyat ve sabra dayalı taktiği, bu yenilik hareketinin tabandan başlaması şeklinde tezahür etmekteydi (Hablemitoğlu, 2006, s. 30). Osmanlı'daki yenileşme hareketlerinin tersine, İsmail Bey'in cedidci hareketi, yaptığı siyasi, fikri, içtimai ve maarif sahasındaki çalışmaların sonucu olarak tabandan tavana doğru bir değişim ve gelişimi amaçlamaktaydı. İsmail Bey'in amacı, halkın öncelikle atalet ve cehaletle pasifleşmiş fikrini ve zihniyetini değiştirmekti. Bu başarıldıktan sonra tatbikat sahasındaki gelişim daha hızlı olacaktı (Hablemitoğlu, 2006, s. 33).

Temel gayesi Müslüman Türklerin Rus asimilasyonuna karşı yok olmaması için, fikri, ilmi, içtimai, iktisadi ve maarif alanlarında çağın gerektirdiği ilerleme ve gelişmeyi sağlamak olan İsmail Bey açısından, bunu başarabilmenin yolu Avrupa medeniyetinin elde ettiği gelişme ve ilerlemeyi elde etmektir. Bu nedenle Yusuf Akçura İsmail Bey'i "Garpçı (Batıcı)" olarak nitelirmektedir: (Hablemitoğlu, 2006, s. 34). İsmail Bey Rusya'daki Müslüman Türklerin kimliklerinin temeli sayılan kendi dini ve geleneklerine ait kurum ve kurallarını muhafaza ederek Batının kültür ve medeniyetinin müspet taraflarının alınmasını sağlayacak bir reform hareketini savunmaktaydı (Akpınar, 2004, s. 181; Meyer, 2015, s. 120). Bunun gerçekleşmesi için aşağıdaki tedbirlerin hayata geçirilmesini Müslüman Türkler için süratle uygulanması gereken bir program olarak teklif etmiştir:

- “1) Milli okulların ıslâhı ve sayılarının artırılması;
- 2) Milli eğitim müesseselerinin maddi yönden teminat altına alınması için hayır cemiyetlerinin kurulması.
- 3) Ortak Türk edebi diline dayanan ve bütün Rusya Türkleri'ni kapsayan milli basının vücuda getirilmesi;
- 4) Müslüman cemiyetin yaşayış tarzının modernleştirilmesi ve Avrupalılaştırılması;
- 5) Müslüman kadının kölelikten kurtarılması;
- 6) Halkın ‘yaratıcı kudret ve düşüncesi’ni temsil edebilecek milli aydınlar kadrosunun yetiştirilmesi.” (Hablemitoğlu, 2006, s. 35)

Bu hedeflerin o dönemdeki şartlar göz önüne alındığında oldukça ilerici ve yenilikçi olduğu kabul edilecektir. Kadınlar için koymuş olduğu hedef ve bu hedefi icra etmek için “Alem-i Nisvan” dergisini çıkarması ve açmış olduğu “Usul-i cedid” okullarında bunu sağlamak için çalışması Aydınlanma hareketi açısından dikkate değer ve oldukça yenilikçi bir husustur (Devlet, 1988; Emirhanov, 2005; Gökgöz, 2005; Hablemitoğlu, 2006).

2.2. Dil, Din ve Kimlik Alanında Aydınlanmacı Dönüşüm

İsmail Bey için dil birliği ile fikir birliği birbirinin mütemmim cüzüdür. Dil birliği, hem Rusya'da yaşayan Müslüman Türkleri parçalanma ve asimile olma tehlikesine karşı koruyacak hem de Aydınlanma açısından yapılacak çalışmaların ortak bir dille daha fazla kitleye ulaşmasını sağlayacaktı. Din birliği de İsmail Bey için milli kimlik açısından önemli olmakla birlikte, din alanında birlik sağlanması için cehalete ve ataletle neden olan dinle alakası olmayan hurafelerin temizlenmesi de gerekmektedir. Eğitim faaliyetleriyle, modern teknik ve ilimlerin alınmasıyla, herkesin anlayabileceği sadeleştirilmiş bir ortak dilin tesisiyle ve İslam'ın hurafelerden arındırılarak özüne döndürülmesiyle, farklı bölge ve yönetimler altında yaşasalar da Müslüman Türklerin ortak bir kimlikte buluşmasını ve böylece de birliklerinin güçlenmesini sağlayacaktı (Akpınar, 2014). Bu açıdan bakıldığında din ile dil alanındaki çalışmalarında Aydınlanma düşüncesinden etkilendiği bariz bir şekilde ortaya çıkacaktır; çünkü her ne kadar din ve

geleneklere saygılı olduğu ileri sürülse de ilerlemenin ve yenilenmenin sağlanması için cehalet ve tembelliğe neden olan ve İslam'ın özüyle alakası olmayan hurafelerin ve gelenekteki yanlış kurum ve kurumların ıslah edilmesi gerekmektedir. Bu fikrin Aydınlanma düşüncesinden bir farkı olmadığı bariz bir şekilde fark edilmektedir.

Gaspıralı İsmail Bey 1883 yılında, Müslüman Türklerin anlayabileceği sadeleştirilmiş İstanbul Türkçesiyle –ki o İstanbul Türkçesinin tüm Türkler açısından ortak bir dil olarak kabul edilmesini tavsiye ediyordu- ve Avrupa'nın bilim, eğitim ve sanayi alanındaki gelişmelerden haberdar edilmesi ve bu gelişmelerin Müslüman Türkler açısından örnek alınması için Tercüman Gazetesini çıkardı. Bu gazeteyi çıkarmak, O'nun gazetesinin başında da yazan “dilde, fikirde, işte birlik” projesini ve mefkuresini de hayata geçirmek için bir vasıtaydı (Ülken, 1992, s.76). Tercüman Gazetesi, Müslüman Türklerin medeni yenilik ve gelişmelerden haberdar olmasını ve ortak bir gündem oluşturarak fikir ve eylem birliği oluşmasını sağlayan bir fonksiyon icra etmekteydi. Ayrıca Rusların Türkleri dil üzerinden parçalamak için icra ettiği, Türkçe lehçelerini ayrı dilmiş gibi kabul etme politikalarına karşı da fonksiyon yüklenen bir yayındı (Hablemitoğlu, 2006, s. 45). Gaspıralı İsmail Bey sadece Tercüman Gazetesini çıkarmakla kalmamış, “Tonguç”, “Şafak”, “Ay”, “Yıldız” “Güneş” ve “Alem-i Nisvan” dergilerini de çıkararak toplumun tüm kesimlerinin hem Aydınlanmasını hem de ortak bir dil etrafında ortak bir kimlikte buluşmasını da sağlamaya çalışmıştır.

2.3. İslamcılık ile Aydınlanma Arasında Gaspıralı'nın Konumlanışı

İsmail Bey milliyetçi, Aydınlanma düşüncesinden etkilenmesi ve Batıcı olmasının yanında İslamcı bir duruşu da olan bir fikir adamıydı. Zaten o dönemki İslamcı düşünürlerin birçoğu, açıkça belirtmeseler de, aynı zamanda Aydınlanma fikriyatının etkisinde olan ve batıcı duruşları olan insanlardı. Bu açıdan Osmanlı'da ve Rusya'da ortaya çıkan İslamcılık dini bir fundamentalizmden ziyade modernleşmeyi kendine hedef alan bir anlayıştı. Bu istikamette İsmail Bey de batının ilim, teknik ve fenninin alınması gerektiğine ancak dini, ahlaki ve içtimai açıdan var olan problemleri çözmek için İslam'ın hurafelerden arındırılarak özündeki gelişmeyi ve ilerlemeyi teşvik eden yapısına dönüşmesi gerektiğine inanan ve bunu ifade ve tatbik etmeye çalışan bir İslamcıydı (Akpınar, 2004, s. 310; Hablemitoğlu, 2006: 58; Mardin, 1991, s. 97; Sağlam, 2019). Bu açıdan bakıldığında İsmail Bey'in İslamcı duruşu ile Aydınlanma düşünürlerinin dine karşı tutumu paralellik arz etmektedir.

İsmail Bey eğitim alanında da büyük çalışmalar yapmış önemli bir dava adamıdır. İsmail Bey hem kendi eğitim ve öğretim hayatında hem de muallimlik yaparken, medreselerdeki eğitim sisteminin çağın gereklerinden oldukça geri kaldığını ve medreselerde bir reform yapılmadığı takdirde Rusya'daki Müslüman Türklerin giderek geri ve cahil kalacaklarını düşünmekteydi. Bu nedenle Müslüman Türklerin milli birliğini ve Aydınlanmalarını sağlamak için Usul-ü Cedit okulları açmıştı. Bu okullarda uygulanan eğitim sistem ve metodu İsviçreli pedagog Heinrich Pestalozzi'nin pedagojik sistemi temeli üzerine kuruluydu. Bu okullarda dini ilimler yanında müspet ilimler de okutulmaktaydı. Yusuf Akçura Usul-ü Cedit okullarını Aydınlanma açısından icra etmiş olduğu işlevin önemine dikkat çekerek, bu okulların Batılılaşmak için önemli bir görev üstlendiğini belirtmiştir (Hablemitoğlu, 2006, s. 78). İsmail Bey'e göre, başlatmış olduğu “Usul-ü Cedit” hareketinin gayeleri şu şekilde sıralanabilir (Hablemitoğlu, 2006, s. 79):

“1) Mektep medreseden ayrılacaktı.

2) İlkokulun kendisine has öğretmenleri olacaktı.

3) Öğretmen "sadaka" değil, aylık alacaktı.

4) Okuma yazma öğretimi, eskiden olduğu gibi usulsüz-yolsuz "heceleme" ile değil de, yeni elifba kitaplarında gösterilen "usulüsavtiye" veya "usulümeddiye" ile başlayıp, kolayca yoluna devam edilecekti.

5) Yalnız okumaya değil, aynı zamanda yazı öğretimine de ehemmiyet verilecekti.

6) Kız çocukları için de ayrıca ilkokullar olacaktı ve kızlara da yazı öğretilenecekti.

7) Öğretim bir programa göre yapılacaktır, her yaşa göre ders kitapları kullanılacaktır.”

İsmail Bey bu okula gelen öğrencilere günde dörder saat ders yapmak suretiyle 45 günde okuma-yazma öğretmek önemli bir başarı elde etmişti. Başlangıçta bu okullar özellikle “kadimci” olarak nitelenen ulema ve kesimlerin olumsuz propagandaları neticesinde pek rağbet görmese de, daha sonra yapılan başarılı eğitim çalışmaları neticesinde İdil havzasına ve Türkistan’a süratle yayılarak Hindistan’ı da içine alacak şekilde yaygınlaşmış ve sayısı beş bine kadar ulaşmıştı (Hablemitoğlu, 2006, s. 80; Meyer, 2015, s. 121).

Tüm bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere İsmail Bey’in milliyetçilik anlayışında Aydınlanma düşüncesi hakim bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. O’nun fikri, siyasi, içtimai ve maarif alanında yapmış olduğu çalışmalarda Aydınlanma düşüncesinden ilham aldığı aşikardır. Ancak Aydınlanma düşüncesinin etkili olduğu fikir ve çalışmalarının ana gayesi bireyi aydınlatmaktan ziyade, faydacı bir bakış açısıyla Müslümanların ve Türklerin asimile olmadan milli birlik ve kimliklerini koruması ve ekonomik ve sanayi alanları başta olmak üzere her alanda ilerlemesi ve gelişme elde etmesiydi. Aydınlanma fikrinin öğelerinden olan dinin tamamen sosyal, siyasi ve ekonomik hayattan çekilerek bireysel alana kayması fikri, Gaspıralı İsmail Bey’in fikir ve çalışmalarında karşımıza çıkmamaktadır. Başta Türklerin ve sonra tüm Müslümanların Aydınlanmasını, ilerlemesini ve gelişmesini isteyen İsmail Bey’in fikriyatında ve çalışmalarında, hurafelerden arındırılması suretiyle dinin sosyal, siyasi ve ekonomik alandaki hakimiyeti varlığını devam ettirmekteydi. Gaspıralı İsmail Bey, “Darrürrahat Müslümanları” isimli ütöpik romanında, Avrupa’nın sanat ve ilmi ile İslam terbiyesinin sentezinden oluşan bir medeniyet tasavvuru ortaya koymaktaydı ve bu toplumun yönetiminde cari olan kanunlar şeriata, akla ve örf'e dayanmaktaydı (Özdil, 2017). Bu açıdan bakıldığında dinin İsmail Bey’in fikriyatında ve uygulamalarında, Aydınlanma düşünürlerinin aksine hala hakim rolü sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu durum O’nun İslamcılığını da yansıtmaktadır. Yine de İsmail Bey’in dine olan bakış açısından Aydınlanma fikriyatı, hurafelerden dinin arındırılması ve dini ilimlerin yanında modern müspet ilimlerin de öğretilmesi konularında olduğu gibi etkide bulunmuştur.

Edebiyat, basın ve eğitim alanında yapmış olduğu Aydınlanma çalışmaları da Aydınlanma düşünürlerinin yapmış olduğu çalışmalarla aynı istikamettedir. Hablemitoğlu “Gaspıralı İsmail Bey” (2006) isimli eserinde İsmail Bey’in beynelmilelci olmadığını ileri sürerken; Devlet, “İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla uzlaşma” (1996) isimli makalesinde ise İsmail Bey’in Ruslarla Türklerin yakınlaşmasını sağlamak için de çalışmalar yaptığını ifade etmektedir. İsmail beyin Ruslarla uzlaşma sağlanması çalışmaları aslında Aydınlanma düşünürleri gibi insanilik ve beynelmilelci duruşuna benzer bir duruş sergilediğini göstermektedir. Her ne kadar bu düşünceleri söylerken Gaspıralı İsmail Bey’in Rus sansür ve baskısından kurtulma niyetinde olduğunu söyleyenler olsa da, bu ifade hem niyet okuyuculuk olacaktır hem de İsmail Bey’in birçok defa Ruslarla uzlaşma mahiyetini haiz olan ifadeleriyle çelişecektir. Ruslarla uzlaşma mahiyetindeki bu sözleri Aydınlanma düşüncesinin insanilik ve beynelmilelcilik (kozmopolitizm) düsturlarıyla paralellik arz etmektedir.

İsmail Bey, Batı’dan ilim, teknik ve müspet bilimlerin alınmasını savunurken; dinin bireysel hayata indirgenmesi gibi bir hedefi kesinlikle benimsememiştir. Aksine, dini ve geleneksel kurumları muhafaza ederek hurafelerden arındırmayı, İslam’ın asli rasyonel ve ahlaki çerçevesiyle toplumsal gelişme katkı sunmasını öngörmüştür. Bu yaklaşım, Aydınlanma düşünürlerinin din karşısındaki radikal tutumuyla taban tabana zıt olmakla birlikte, hurafe karşıtlığı ve eğitimle aydınlanma düşüncesi bakımından onlarla ortaklıklar taşır. Dolayısıyla Gaspıralı’nın pozisyonu ne klasik bir İslamcı muhafazakârlık ne de Batıcı bir sekülerizmdir. O, İslam dünyasının gelişimi için gerekli olan modernleşmeyi, medeniyetin teknik ve bilimsel boyutlarının alınmasıyla mümkün gören, fakat bunu İslam’ın temel referanslarıyla uzlaştırmayı hedefleyen bütüncül bir yol izlemektedir. Bu yönüyle, hem dini gelenekleri koruyan hem de modernleşmeyi merkeze alan melez bir Aydınlanma anlayışı ortaya koyduğu söylenebilir.

3. YUSUF AKÇURA’NIN FİKİR VE TATBİKATINDA AYDINLANMA ETKİSİ

3.1. Akçura’nın Aydınlanmacı Milliyetçilik Anlayışının Temelleri

Akçura’nın 1904 yılında kaleme aldığı ve peyderpey Mısır’da yayınlanan “Üç Tarz-ı Siyaset” isimli makalesi hem Komünist Manifesto’ya benzetilerek Türk milliyetçiliğinin manifestosu olarak kabul edilmiş hem de O’nun milliyetçilik görüşleri yanında din, Aydınlanma, ilerleme ve gelişme hakkında ne düşündüğünü ortaya koymuştur (Çalen, 2018). Bu eserinde Akçura faydacı bir bakış açısıyla; Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını ele alarak, bunlardan hangisinin Osmanlı Devletinin kurtuluşu için kabul edilmesi gerektiğini karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmiştir. Bu analizi yaparken de dine, geleneklere, Aydınlanmaya, modernleşmeye, gelişme ve ilerlemeye dair görüşlerini de derç etmiştir.

Akçura’nın milliyetçilik düşüncesinin temelinde Osmanlı’nın ve Türklerin muhakkak surette modernleşmesi gerektiği ön kabulü yatmaktadır. Akçura, Gaspıralı İsmail Bey gibi çağdaşı olduğu birçok düşünürün aksine, dini etnik kimliğin dışında bir unsur olarak kabul etmiştir. Akçura “Üç Tarz-ı Siyaset” isimli eserinde, “Ben Osmanlı ve Müslüman bir Türküm” diyerek aslında İslam’ı Türk kimliğini oluşturan dışardan etki eden bir unsur olarak değerlendirmişti (Akçura, 1995, s. 26). Cümlelerin yapısına bakıldığında temel vurgu Türklük’tür; Osmanlılık ve Müslümanlık ise bir sıfat hüviyetinde olup, Türklüğü dışardan etkileyen ve niteleyen unsurlar olarak değerlendirilebilir. Dili, geleneği ve soyu etnik kimliğin üç temel unsuru olarak kabul eden Akçura, dini bunların dışında bağımsız bir etken ve unsur olarak değerlendirmiştir (Yavuz, 1993). Hatta dini, etnik kimliğe hizmet etmesi gereken bir unsur olarak görerek, ikincilleştirmiştir.

Akçura, çağdaşları arasında ilk olarak sosyal ve siyasi olayları materyalist ve ekonomik temelli bir yöntemle analiz etmiş fikir insanıdır. O’na göre ideolojik akımlar ekonomik ve maddi gelişmeye ve güce dayanmadığı sürece ayakta kalamazdı. Akçura, milli hedef ve ilkeleri derinleştirmenin ve pekiştirmenin yetmeyeceğini, bu hareketi sosyoekonomik bir zemine dayandırmak gerektiğini düşünüyordu (Akçura, 2015, s. 119-120). Akçura, Osmanlı aydınlarının ve elitlerinin realitelerden yoksun idealizmden bir türlü kurtulamamasından yakınıyordu ve bu alanda iyi niyet ve duygusallığa yer olmadığını düşünüyordu (Georgeon, 1980; Yavuz, 1993).

Akçura’nın milliyetçiliği romantik ve duygusal bir milliyetçilik değil, akla dayalı fikir ve strateji üreten rasyonel bir milliyetçilikti (Ercüment, 2017). Marx’ın ortaya koymuş olduğu bu yöntemi kullanması Akçura’yı Marksist yapmaz; çünkü farklı makalelerde ele aldığı üzere sosyalizme muhalif bir duruş sergilemiştir. Marksist perspektifin ortaya koymuş olduğu materyalist bakış açısını Akçura sadece bir yöntem olarak kullanmıştır (Georgeon, 2008; Yüner, 2009, s. 68). Bunun yanında batıda olduğu gibi bir burjuva sınıfının oluşturulmasını, Osmanlı ve Türkler için hayatta kalma, ilerleme ve gelişme açısından elzem görmektedir. O kalkınma ve batılılaşmanın (yani modernleşme) ancak sınıfsal yapı anlayışı açısından anlam taşıyabileceğine inanıyor, Avrupa uygarlığını oluşturan milletlerin burjuva sınıfının gelişmesiyle doğduğunu savunuyordu. Bu açıdan bakıldığında çağdaşı olduğu yazarların fark edemediği sınıfları ve sınıflar arasındaki mücadeleyi fark etmesi onu farklı kılmaktadır (Akçura, 2015, s. 81; Berkes, 1976; Georgeon, 1980). Duygudan çok mantığa dayanan analizlerinde, Türklere Avrupa’nın hegemonyasını kırabilecek siyasi sistemi kurmak için önerilerini Osmanlı devletinin yararına ve uygulanabilirliğine göre sunmaktadır (Georgeon, 1980; Yüner, 2009, s. 73).

Akçura “Üç Tarz-ı Siyaset”teki fikirlerini tatbik etmek için hem eğitim çalışmalarını hem basın çalışmalarını hem de siyasi örgütçülük çalışmalarını etkin bir şekilde icra etmiştir. O, Rusya’nın asimilasyon politikalarına bir direnç olarak oluşan ve Rusya’daki Müslüman Türk burjuvazisinin desteklediği halkçı akım ile Osmanlı’daki Jön Türklerin devleti kurtarma şeklinde gerçekleşen akımı harmanlamaya çalışmıştır (Georgeon, 1980). Bu harmanlamada Akçura, Osmanlı Devletinin dağılmasını önlemekten çok, Türk milliyetçilik fikriyatının gelişmesi fikrine ağırlık vermiştir (Yüner, 2009). Gaspıralı İsmail Bey’den oldukça fazla etkilenen Akçura, 1911 yılında İsmail Bey’in Kırım’da çıkardığı “Tercüman” gazetesinin “küçük kardeşi” olarak

nitelediği “Türk Yurdu” gazetesini çıkarmaya başlamıştır (Georgeon, 2008). Türk Yurdu gazetesi Akçura’nın, siyasi, içtimai ve iktisadi alanlardaki fikirlerini derç ettiği, halkı bilinçlendirme ve aydınlatma amacını güttüğü bir mecra olarak kullandığı yayın organı olmuştur.

Akçura, Tanzimat fermanı ile uygulanan batılılaşma politikasının temel dayanaklarından biri olan ve evrenselci Fransız Düşüncesinin bir ürünü olan kozmopolitizmi kabul etmemiştir (Meyer, 2015, s. 147). Bu anlayışın Osmanlı Devleti’ni yıkılmaktan kurtaramayacağı gibi parçalanmasını da hızlandıracak bir husus olarak görmüştür. Bunun tersine maddi ve manevi unsurlarıyla yek vücut bir Türk dünyası düşüncesinden hareket eden ve Türk milliyetçiliğini modernleşme sürecinin doğal bir ürünü olarak gören Akçura, Türklerin Aydınlanması, ilerlemesi ve gelişmesi için çalışmalar icra etmiştir. (Çalen, 2019; Georgeon, 1980). Ancak Akçura’nın, Osmanlı Devletinin bir iç meselesi kalması şartıyla Ermeni ve Arpların taleplerinin karşılanması gerektiği şeklindeki düşüncesi Abdullah Cevdet’e göre, Akçura’yı “milliyetperver” olmaktan çok, tüm milletlerin haklarını savunan manasına gelen milelperver yapmaktadır (Georgeon, 2008).

Dinin toplumsal bütünlüğü sağlamadaki rolüne büyük önem veren Akçura, toplum içerisinde dinamizmin sağlanarak ataletten kurtulabilmek için dini bayramlar gibi sembolik dini etkinliklere önem verilmesi gerektiği düşüncesindedir (Sancaktar, 2005). Ancak Aydınlanmanın elzem olduğunu düşünen Akçura, bunun için dinin de reformdan geçirilmesi gerektiğini düşünmekteydi. İslamiyet’in reformuna medrese gibi kurumlardan başlanması gerektiğini savunan Akçura, eğitim faaliyetlerinin Aydınlanma için önemli olduğuna inanan ve bu alanda faaliyetlerde bulunmuş bir fikir insanıydı. Büyük bir hayranlık duyduğu Bacon’un Avrupa’da skolastik düşünceyi kırma fikri ve eylemlerinden ilham alan Akçura medreseleri, bağnazca hareket etmeleri ve din adamlarının “içtihat” düşüncesini terk etmeleri nedeniyle Osmanlı’daki skolastik düşüncenin yuvası olarak görüyordu. Bu nedenle de medreselerin reforme edilmeleri gerekiyordu. Dinde reform çalışmaları Akçura’ya göre, çağdaşlaşmayı sağlamanın yanında dine de yeniden bir dinamizm kazandıracaktı.

3.2. Dinde Reform ve Modernleşme Bağlamında Akçura’nın Aydınlanmacılığı

Akçura, İslamiyet’i ilk ortaya çıktığı devirdeki şekline kavuşturmayı ve içinde bulunulan çağın gerektirdiği uygulamalara engel olmayacak şekilde bir modernleşme taraftarıdır (Meyer, 2015, s. 149; Şahin, 2017). Dini reformun medreselerden başlaması gerektiği Türk halkının dinini kendi anadilleriyle öğrenmesi gerektiğine inanan Akçura, Kuran’ın Türkçeye çevrilmesini hayati bir merhale olarak görmekteydi (Georgeon, 1980). Dinde reformu, İslamiyet’in “millileştirilmesi” temelinde ele alan Akçura, Gökalt’ın perspektifindeki gibi “milli bir din” veya “Türk İslamı” ihdas etme şeklinde değil, halkın dini edebiyatı ve Kuran’ı kendi dilinde anlayıp öğrenmesi şeklinde halkçı bir bakış açısı içerisindeydi. Bu düşüncesinin gelişmesinde Hristiyanlıkta Luther’in yaptığı reformdan ilham alan Akçura, zaten Luther’e büyük bir hayranlık duymaktaydı (Georgeon, 2008). Bunun yanında Gaspıralı İsmail Bey’den farklı olarak Akçura; içtimai, iktisadi, ve siyasi alanlardaki dinin etkisinin kırılmasını bu alanlarda aklın ve bilimin egemen olmasını ve dinin batıda olduğu gibi bireysel ve vicdani boyuta indirgenmesi gerektiğini savunmaktaydı. Kalkınma ve ilerleme kaydeden Batı ülkelerinde din zorunlu olarak bireysel ve vicdani bir alana çekilmişti ve Akçura, Türklerin kalkınması, ilerlemesi ve modernleşmesi açısından İslam’ın da aynı yolu izlemesinin zorunlu olduğunu düşünüyordu. Ayrıca İslam’ın, Hristiyanlığın yaptığı gibi tarihteki evrimi dikkate alarak hem bireysel alana çekilmesi gerektiğini hem de tarihin yasalarına boyun eğerek milliyetçiliği kabul etmesi gerektiğini savunmuştur (Georgeon, 2008; Yüner, 2009, s. 77).

Akçura, İslamcılara muhalefet ederek, hürriyet ve meşrutiyetin dini hükümlerle bir arada yaşamasını, birbirlerine zıt olduğu için, imkansız görmektedir. Cumhuriyete ve meşrutiyete dayanan bir rejim Akçura’ya göre tarihi bir zorunluluk neticesinde laik olma mecburiyeti içerisindeydi (Sancaktar, 2005). Bu açıdan bakıldığında Aydınlanma düşüncesinin temel kurucu unsurlarından biri olan sekülerleşme fikrinden etkilendiği aşıkardır. Ancak Hilafetin kaldırılması

yönündeki teklifin Meclis'teki en büyük savunucularından biri (Şahin, 2017) olmasına rağmen Akçura, cumhuriyet ilan edildikten sonra, yeni rejiminin yaptığı medreselerin kapatılması gibi köklü reformlardan yana bir tavır sergilememiştir. O'na göre, laiklik toplumda yerleşmeliydi fakat bunun yolu devrimsel, eskiyi tamamen ortadan kaldırma ve tavandan tabana şeklinde değil; evrimsel, tabandan tavana ve halkın eğitilerek bu düşünceyi rızasıyla kabul etmesi şeklinde olmalıydı (Georgeon, 1980, 2008). Ayrıca dinin toplumsal bütünlüğü sağlamadaki rolünün öneminin farkında olan Akçura, din alanında yapılan devrimci ve yıkıcı bir değişimin, bu bütünlüğü ortadan kaldırma sonucunu doğurabileceği için, tehlikeli olduğu düşüncesindedir (Sancaktar, 2005; Şahin, 2017).

İlerlemeyi, modernleşmeyi ve milliyetçiliği, fikriyatının temel unsurları olarak alan Akçura, Aydınlanma ve modernleşme düşüncelerinin elitlerin çevresinde cereyan ettiği gerçeğinden yola çıkarak, bu çalışmaların geniş halk kesimine yaygınlaştırılmadığı sürece başarısız olacağını görüyordu. O, milliyetçiliğin halkın ideolojisi olması gerektiğini savunuyor, tepeden inme politikaların başarısızlığa mahkum olduğunu savunuyordu. Tepeden inme politikaların amacı Akçura'ya göre, halkta milliyetçilik bilincini ve fikrini uyandırmak değil, devleti korumaktır (Yüner, 2009, s. 67). Bu nedenle kendisi gibi düşünen fikir insanları ile birlikte, halkın Aydınlanmasını ve bilinçlenmesini sağlamak üzere "Halka Doğru" hareketini başlattı. Aynı isimi taşıyan dergi de çıkaran bu hareketin amacı, Aydınlanma ve ulusal bilinç uyandırma çalışmalarını toplumun en alt kesiminde olduğu kabul edilen köylüye kadar götürmektir. Bu şekilde evrimci bir düşünceyle halkın aydınlanıp bilinçleneceğini düşünen Akçura, devrimci bir anlayışın karşısındaydı. O, Osmanlı Türklerinin karşılaştıkları zorlukları iyi bir şekilde analiz ederek, kendi fikriyatı istikametinde oldukça önemli çözüm önerileri sunuyordu (Georgeon, 1980).

3.3. Pantürkizim'den Kültürel Özerkliğe: Akçura'nın Evrimsel Yaklaşımı

Akçura, I. Dünya Savaşında savaş esiri olan Osmanlı askerlerinin durumlarını incelemek ve esir değiştirme çalışmalarını yürütmek üzere 1917 yılında, Osmanlı Kızılay'ının temsilcisi olarak önce Danimarka ve İsveç'e, daha sonra da Petrograd ve Moskova'ya gönderildi. Bolşevik Devriminden sonra gerçekleştirdiği bu vazife, O'nun milliyetçi tutumunda değişikliğe neden oldu. Burada şahit olduklarının etkisiyle Pantürkist eğiliminden kültürel özerklik eğilimine doğru fikirlerinde değişim yaşadı. 1932 yılında gerçekleşen ilk Türk Tarihi Kongresine başkanlık eden Akçura, bu kongrede "emperyalist Türkçülük" ve "demokratik Türkçülük" olarak Türkçülük akımını ikiye ayırdı. Turancı olarak nitelenen Türk milliyetçiliğinin versiyonunu emperyalist olarak değerlendiren Akçura, demokratik Türkçülüğün savunulması gerektiğini savunuyordu (Berkes, 1976; Ercüment, 2017; Georgeon, 1980; Ülken, 1992, s. 390). Gerçi Meşrutiyet döneminde de Akçura'nın görüşleri demokratik milliyetçilik olarak ifade edilen bir tarzdaydı. Akçura daha bu dönemde nasıl ki Rusya'daki Müslüman Türkler için özerklik istiyorlarsa, aynı şekilde Osmanlı Devletinin yönetimi altındaki Müslüman ve/veya Türk olmayan diğer kavimler de böyle bir hakka sahip olmalıydılar. Akçura o dönemde kurucularının içerisinde yer aldığı Milli Meşrutiyet Fırkasının programında bu hususa açıkça değinilmesini sağlamıştı (Berkes, 1976).

Akçura, Avrupalılardan sadece teknik bilgi ve ürünlerin öğrenilmesinin yetmeyeceğini, Avrupalılar gibi düşünme yönteminin öğrenilmesi gerektiğini düşünmektedir (Georgeon, 2008). "*Zeppelin ve Bleriot'ya çırak olmak istiyorsak mutlaka Kant ve Comte'un şakirdi olmak zorundayız*" ifadesini kullanan Akçura, uygarlığı bir bütün olarak görmek gerektiği ve onun maddi ve fikri yönlerini ayırmaya çalışmanın abesle iştigal olduğu düşüncesindedir. Akçura ayrıca bireyin erdemine de inanıyordu (Duran, 2011, s. 137; Georgeon, 2008). Tüm bunları bir arada okuduğumuzda Akçura'nın bariz ve oldukça önemli bir şekilde Aydınlanma düşüncesinden etkilendiği ortaya çıkmaktadır.

4. ZİYA GÖKALP'İN FİKİR VE TATBİKATINDA AYDINLANMA ETKİSİ

4.1. Gökalp'in Medeniyet ve Aydınlanma Yaklaşımı

Ziya Gökalp'in yapmış olduğu yazınsal ve eylemsel çalışmaların özünde; Batı medeniyetine Türkler nasıl intibak etmeli ve İslami temel ve Türklük gibi iki önemli gelenek ile batı medeniyeti nasıl uyumlu hale getirilir soruları yer almaktadır (Berkes, 1954). Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleşen harf inkılabı ve Halifeliğin kaldırılması gibi konularda devlet yönetimiyle ters düşse de Gökalp, yeni devletin batılılaşma, demokrasi, milli ekonomik ve siyasi bağımsızlık ve sekülerleşme konularını en iyi formüle eden aydını olarak kalmıştır. Gökalp'in 1924 Anayasasının hazırlanmasında komisyonun üyesi olarak görev alması bu durumu kanıtlamaktadır. Bu Anayasadaki fikir ve vicdan özgürlüğü ile sekülerleşme adına yazılan maddelerin, sosyal ve kültürel bir devrimi doğurmayan siyasal devrimlerin hiçbir şeyi değiştiremeyeceğine inanan Gökalp'in kaleminden çıktığı kabul edilmektedir (Berkes, 1954).

Osmanlı döneminde batı medeniyetinin maddi olan boyutuna intibak edilmesi gerektiğine inanıp, maddi olmayan öğelerin ise kabul edilmemesi gerektiğini düşünse de daha sonraki süreçte Gökalp, medeniyeti de tıpkı bir din gibi kabul edip, ona yürekten inanmanın ve bağlanmanın gerektiğini, Tazminatçıların Avrupa medeniyetinin dış görünüşünü taklit etme girişimlerinin bu nedenle sonuçsuz kaldığını ileri sürmektedir (Gökalp, 2004, s. 69; Karpat, 2009, s. 333). Avrupa medeniyetinden Türklerin toplumsal gelişmelerini sağlamak için birbirine benzemeyen iki farklı medeniyete girdiğini söyleyen Gökalp, üçüncü olarak da “ulus devlet” döneminde batı medeniyetine girmelerinin kaçınılmaz olduğunu söylemektedir. Gökalp yeni bir medeniyete girmenin yeni bir dine girme anlamına gelmediğini, dinleri ayrı olan toplumların aynı medeniyete dahil olabileceğini belirtmektedir (Gökalp, 2004, s. 70-71; Heyd, 1980, s. 71).

Medeniyetin din gibi milli kültürle çatışmadan bir arada ahenkli bir uyum sergileyebileceğini ve medeniyetin akla dayanan fikirlerden müteşekkil olduğunu belirten Gökalp, medeniyetin akıldan, milli kültürün ise ruhtan kaynaklandığını ifade etmektedir (Karpat, 2009, s. 330). Ayrıca medeniyeti uluslararası bir kavram ve realite olarak gören Gökalp, onun temsilcisi olan uzman kişileri de uluslararası bir değer kabul ederek ve bu kişilerin (örneğin Pasteur) keşif ve çalışmalarından tüm insanların fayda gördüğünü söylemektedir (Gökalp, 2010, s. 101). O'na göre Aristoteles'in akıl yürütme mantığını bırakıp Descartes'le Bacon'ın tümevarım mantığını ve bu mantıktan doğan metodolojiyi almanın dine ve kültüre bir zararı olmayacaktır (Gökalp, 2004, s. 78). Bu konuda daha da ileri giden Gökalp, bilimde, sanayide, askerlik ve hukuk örgütlerinde Avrupalılar kadar ilerleyerek Avrupa medeniyetine girmenin, dinin ve vatanın da karşı karşıya kaldığı tehlikelerden koruyacağını iddia etmektedir (Demirplat, 2021; Gökalp, 2004, s. 76). Gökalp'in bu yaklaşımları Aydınlanma düşüncesinin etkisinde olduğunu göstermektedir.

Avrupa medeniyetinin temelinin “işbölümü” olduğunu ileri süren Gökalp, işbölümünün ortaya çıkmasında ise büyük şehirlerde nüfus patlamasının neden olduğunu söylemektedir. Bu iş bölümü sayesinde uzmanlık meslekleri ve uzmanların ortaya çıktığını söyleyen Gökalp, bunun da yeni bir ruha sahip, mantık ve mefkure bakımından eski insanlara benzemeyen bir insan yapısını ortaya çıkardığını ifade etmektedir. Gökalp, bu yeni insan tipinin eski yapıları ortadan kaldırarak büyük sanayi başta olmak üzere her alanda yükselmeyi ve gelişmeyi sağlayarak çağdaş uygarlığın simgesi haline geldiğini belirtmektedir. Bu işbölümünün sadece iktisadi meslekleri birbirinden ayırmakla kalmadığını söyleyen Gökalp, bilimlerin ve hatta siyasi güçlerin de birbirinden ayrılmasına neden olduğunu belirtmektedir. Örneğin siyasi gücün erkler ayrılığı şeklinde “yasama”, “yürütme”, ve “yargı” olarak ayrıldığını ifade eden Gökalp, bu iş bölümünün siyasi örgütlerle dinsel örgütleri de birbirinden ayırdığını ileri sürmektedir. Böylece adalet, bilim, ekonomi, sanat gibi etkinliklerin Avrupa'da gelişme gösterdiğini ve bu şekilde Avrupa'nın askeri ve siyasi açıdan Müslüman milletler başta olmak üzere diğer milletlere üstün geldiğine inanmaktadır.

4.2. Gökalp'in Kültür, Eğitim ve Milletleşme Üzerine Görüşleri

Gökalp Osmanlının işbölümünü ve uzmanlaşmayı sağlayamamasına, “eğitim sorunu”nun neden olduğunu söylemektedir. Eğitim sorununun medeniyet sorununun bir parçası olduğunu

belirten Gökalp, halk, medreseliler ve okullular şeklinde pedagojik açıdan ve medeniyet açısından birbirine benzemeyen üç tabakanın tasnifini yapar. Bu üç tabakanın farklı uygarlık gerçekliğinde yaşadığını ileri süren Gökalp, sadece okulluların batının bazı bilgilerine ulaşabildiğini ileri sürmektedir. Gökalp, bu üç eğitim yönteminin birleştirilip Avrupalı tarzda dizayn edilmediği sürece gerçek bir millet olunamayacağını iddia etmektedir (Gökalp, 2004, s. 76-79; Heyd, 1980, s. 54). Gökalp'in bu fikirleri O'nun hem Aydınlanma düşünürleri gibi eğitime olan hassasiyetini hem de Cumhuriyetin ilanından sonra kabul edilen "Tevhid-i Tedrisat" Kanununa ilham kaynağı olduğunu göstermektedir.

Gökalp'in fikriyatında hakim pozisyonu oluşturan kültür ve medeniyet kavramları, birbirini tamamlayan ve birbiriyle yakından ilişkili olan sosyal gerçekliklerdi. Gökalp'e göre medeniyet, farklı etnik gruplar tarafından ihdas edilen ve birbirine aktarılan eylem tarzlarından oluşan geleneklerden oluşurken; kültür, belirli bir millete has ve benzersiz olan örflerinden oluşmaktaydı (Berkes, 1954; Gökalp, 2004, s. 90; Karpat, 2009, s. 330). Medeniyeti oluşturan "gelenekler", ortak medeniyet tarafından bireylere empoze edilen davranışların rasyonel formları iken; kültürü oluşturan "örfler" ise özel bir değerlendirmeyi, ahlakı veya belirli bir milleti temsil etmekteydi. Gökalp'in fikriyatında kültür, ahlakın ihdas ettiği özgün mantık temeline dayanan birbiriyle tamamlayıcı ilişkisi olan bir sitemdi. Medeniyet ise, bu mantıktan ayrılmanın bir ürünüydü. Medeniyeti ve kültürü (Gökalp'in ifadesiyle harsı) birbirinden farklı iki kavram olarak ele alan Gökalp; medeniyeti uluslararası bir kavram olarak görürken kültürü ise milli bir unsur olarak değerlendirmiştir. Medeniyetin iktisadi, içtimai, dini, hukuki, ve ahlaki fikirlerin bir bütünü olarak gören Gökalp, kültürü ise duygusal bir unsur olarak değerlendirerek dini, ahlaki ve sanatsal duygulardan oluşan bir bütün olarak görmüştür. Dolayısıyla Gökalp'e göre kültür başka milletlere aktarılamazken, akıl ve usul aracılığıyla yapılan medeniyet ise milletlere aktarılabilen bir unsurdur ve milletler kültürlerini muhafaza ederek medeniyetlerini değiştirebilirler (Duran, 2011, s. 171; Heyd, 1980, s.44).

Medeniyet öğeleri, kültürün hizmetine girdiği zaman, anlam ve fonksiyon bulacaktı. Bu nedenle Gökalp, kültürel bir temeli olmayan medeniyetin sadece mekanik bir taklit işi olduğunu savunuyor ve bunun asla insanların özel hayatlarına nüfuz edemeyerek herhangi bir meyve vermeyeceğine inanıyordu (Berkes, 1954; Tokluoğlu, 2013). Gökalp'e göre bunun merhemi, kültürel değerlerin kaynağı olan temel sosyal birimi keşfetmedeydi. Bu kaynak ise "millet" olarak adlandırdığı toplum formuydu. Gökalp "millet"i modern batı medeniyetine dayanan bağımsız sosyal bir birim olduğuna inanıyordu. Modern batı medeniyeti ise sosyal devrim sonucunda "millet" olma seviyesine çıkan birkaç toplumun birbirleriyle etkileşimlerinin ürünüydü. Türkiye ise, teokratik (ümme) bir medeniyetten, doğası tam olarak bilinmeyen, modern uyrukluğa dayanan bir medeniyete dönüşüm sürecinde olduğu için bir kargaşa içerisindeydi. Gökalp, bunu kanıtlamak için sosyal evrim kavramı içerisindeki "millet"i sosyolojik gerçekliğinin kurulması, onun tarihsel şekillenişinin izinin sürülmesini, öğelerinin analiz edilmesini ve son olarak bu öğelerin iyileştirme yollarının ve yanlış ayarlanışının köklerini keşfetme açısından kültürel eleştirinin bir metodunun geliştirilmesini elzem görüyordu (Berkes, 1954).

Gökalp, batılılaşmanın Türk milli kültürü açısından sadece uygun olması açısından değil, ayrıca gelişmek açısından da kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. O, İslam'ı ayrı bir medeniyet olarak değerlendirmemiş ve batı medeniyetinin Hristiyanlıkla eş anlama geldiği iddiasını reddetmiştir. Medeniyet Gökalp'e göre, değer yargılarından temel olarak arındırılmış, objektif bir gerçeklik meselesiydi. Düşmanı düşmanın silahı ile vurmak manasına gelen Gökalp'in bu yaklaşımı aslında faydacı bir yaklaşım içerisinde olduğunu ve batı medeniyetine intibak etmeye araçsal bir anlam yüklediğini göstermektedir. Peki "Avrupa medeniyetinden ne alacağız?" sorusuna Gökalp, "lisan değil lisanîyat ilmini, ahlak değil ahlakiyat ilmini, din değil diniyat ilmini...vs" alınması gerektiğini belirtmektedir. Bunun yanında Avrupa'da gelişen müspet ilimlerin sonuçlarının değil usullerinin, teknik ve fen bilimlerinin ürünlerinin değil bizzat kendilerinin alınması gerektiğini düşünmektedir (Gökalp, 1980, s. 42). Gökalp "Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, batı medeniyetindenim" diyerek bu kavramların

birbirleriyle bir çatışma yerine, birbirini tamamlayan ve destekleyen kavramlar olduğunu kabul etmektedir (Gökalp, 2004, s. 79; 2010; Yüner, 2009, s. 70).

Gökalp'in batılılaşma üzerine cereyan eden fikirleri, gelişme ve ilerlemenin O'nun temel motivasyonlarından biri olduğu göstermektedir. Bu da Aydınlanma düşüncesiyle aynı istikamette gelişen bir fikriyattır. Gökalp'in fikriyatında milliyetçilik ile beynelmilelcilik birbiriyle tezatlık oluşturmak yerine birbirini tamamlayan iki kavram şeklinde formüle edilmiştir. Gökalp, her ne kadar bireylerin başka medeniyete hayranlık duymalarının milli değerleri unutup toplumsal dayanışmayı tehdit edebileceğini belirtse de, beynelmilel bir kavram olarak gördüğü medeniyet kavramını, özellikle de batı medeniyetine girmek gerektiğini belirterek, müspet olarak değerlendirmiştir (Tokluoğlu, 2013). Bu nedenle Gökalp'in, beynelmilelciliğe olumsuz anlam yüklememesini göz önüne alarak Aydınlanma düşüncesinden etkilendiği söylenebilir. Ayrıca Gökalp'in medeniyet ve hars (kültür) düalizminde açıkladığı harsın muhteiyatı, Gökalp'in İskoç Aydınlanmasından etkilendiğini de göstermektedir.

Gökalp, Osmanlı Devletindeki İslamcı ve Batıcıları, fikirlerinin bireysel akla dayanması nedeniyle eleştiriyordu. Gökalp, gerçeklere tamamen kör olan muhafazakarlığa ve ütopyacılığa götüreceği gerekçesiyle, bireyin ve aklının sosyal dönüşümün temel kriteri olamayacağına inanıyordu (Berkes, 1954; Gökalp, 1980, s. 30). Yeniden yapılanmayı ve dönüşümü, bireylerin aklının değil, toplumun aklının sağlayacağını düşünüyordu. Modern toplumun nihai gerçekliğinin "millet" olduğunu kabul eden Gökalp, modern medeniyetin koşullarına bireyleri intibak ettirecek nihai gücün "milli ideallerin" olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle modern medeniyetin seviyesini yakalamak için Türklerde acil bir şekilde millet olma bilincinin uyandırılması gerekmektedir. Bunu sağlayacak olan da Gökalp'e göre, yüce pozitif bilim olarak kabul ettiği ve sınırsız bir şekilde inandığı sosyoloji bilimidir. Gökalp sosyolojinin temel görevinin, Türk insanının modern bir millet olmak için güçlü ve zayıf yönlerini tespit etmek olduğunu değerlendiriyordu (Berkes, 1954). Ayrıca Gökalp sosyoloğun en önemli görevinin bilinçaltında var olan milli bilinci keşfederek bunu bilinç seviyesine çıkarmak olduğunu savunmaktaydı (Yüner, 2009, s. 67).

Sadece bu açıklamalar nazar-ı dikkate alındığında Gökalp'in Aydınlanmanın ortaya koyduğu liberal anlayışla çeliştiği düşünülebilir; ancak Taha Parla'ya göre durum hiç de böyle değildir. Parla'ya göre Gökalp'in solidaristik korporatist anlayışında yer alan ve devletten bağımsız olarak teşkil edilmiş meslek grupları ve korporasyonlar, aynı zamanda devletin bireysel alana müdahalesini engelleyen ara kurumlardır. Gökalp'in anlayışında, solidaristik korporatizmin odağında yer alan meslek gurupları ve korporasyonlar, bireysel kişiliklerin özgür gelişimlerini sağlamak için ihdas edilmiş sivil toplum alanını teşkil etmektedir. Parla'ya göre bu anlayış, sosyal çerçevede olmasa da, kültürel ve felsefi liberalizm çerçevesi içerisinde yer almaktadır. Ayrıca Gökalp'in, toplumsal eğitim için bireysel gelişmeye önem veren ve bireyler değişmeden toplumun değişmeyeceğini var sayan anlayışını öne çıkaran Parla; Gökalp'in, solidarist korporatizm anlayışı temelinde, birey ile toplumu birbirlerinin hilafına olacak şekilde konumlandırmadığını veya bireycilik pahasına devlet veya toplumu savunmadığını ileri sürmektedir. Gökalp'in bir şiirinde devletin üniversitelerin kurumsal ve eğitimsel özerkliğine müdahale etmemesi gerektiğini dikkatlere sunan Parla; Gökalp'in solidaristik korporatizminin temelinde liberal ve demokratik çoğulculuğun olduğunu ileri sürmektedir (Parla, 1985, s. 66-69). Heyd (1980) de kültür alanı ve meslek örgütlerinin teşekkülü başta olmak üzere bir çok alanda, Gökalp'in devlet müdahalesine karşı olduğunu belirtmektedir (Heyd, 1980, s. 126). Parla'nın bu açıklamaları ışığında Gökalp'in Aydınlanmanın metodolojik bireyciliği ile çelişmediği varsayılabilir.

4.3. Gökalp'in Laiklik, Dini Reform ve Batılılaşma Anlayışı

Gökalp'in milliyetçilik anlayışı, Akçura'nın anlayışının tersine ırka dayanmamaktadır. Gökalp, Türk olmak için yalnız Türk ırkından olmanın ve Türk kanı taşımanın yeterli olmadığını, Türk olmak için her şeyden evvel Türk kültürü (harsı) ile terbiyelenip Türk mefkuresi için çalışmak gerektiğini savunmuştur. O'na göre zaten Türk halkı da Türkü dil ve din esasında

tanımlıyor, ırk temelli bir anlayış sergilemiyordu. “Dili dilime uyan, dini dinime uyan” Türk halkının gözünde Türk’tü (Gökalp, 1980, s. 37). Gökalp’in milliyetçilik anlayışı, Aydınlanma felsefesindeki kozmopolitizmle tam olarak uyuşmasa da yine de buradan ilham almıştır denilebilir.

Gökalp, İslam’ın teolojik fonksiyonundan ziyade sosyal fonksiyonuyla ilgilidir. Gökalp’in Türkçülüğü, uluslararası medeniyet ile uyumlu olduğu için, O’nun bir idealist felsefe olarak tanımladığı İslam Tasavvufu da Gökalp’e göre batının idealist geleneğiyle mükemmel bir uyum içerisinde olan ve seküler bir dengeyi sağlayan bir unsurdur. Kendisini geleneksel İslam’ın ve İslam’ın devletin resmi dini olmasını savunan biri olarak görmeyen Gökalp, dini bilimsel ve karşılaştırmalı olarak çalışmayı ve normatif sisteminin temel taşı yapmayı üstlenmişti. Gökalp’in anlayışında İslam genellikle yasal ve siyasi kurallardan bağımsız bir ahlak sistemi idi (Heyd, 1980, s. 61). O geleneksel İslam’ın modernize edilerek, gelişme ve ilerlemenin önünde engel olarak görülen özelliklerinden arındırılmasını savunuyordu. Ayrıca Gökalp, dinin bireysel alana çekilmesini, birey ile Tanrı arasındaki münasebetleri düzenlemesini, sosyal ve siyasi alandaki etkinliğinin ise kalkması gerektiğini savunmaktaydı. Devlet laik yasalarla yönetilmeli, din bütün teokratik ve ulema kalıntılarıyla birlikte siyasi alandan temizlenmeliydi (Heyd, 1980, s. 63).

“Şeyhülislam” müessesinin kaldırılmasını, laik devletin yapısı açısından elzem gören Gökalp, bu müessesenin yargısal yetkilerinin Adalet Bakanlığına, eğitimle alakalı yetkilerinin ise Milli Eğitim Bakanlığına devredilmesini, Evkaf Bakanlığının ise devlet içinde devlet olması gerekçesiyle tamamen kaldırılmasını teklif ediyordu (Heyd, 1980, s.65). Dini ahlaki ve kültürel bir kurum olarak gören Gökalp, devletin dini alandaki etkinliğinin tamamen ortadan kalkması yerine, kaldırılan Şeyhülislamlık yerine, yargısal ve eğitimle alakalı yetkileri olmayan İmamlardan, Müftülerden ve baş müftüden oluşan bir dini yapılanma öneriyordu. Her İslam ülkesinin baş müftüleri ise Roma Katolik Kilisesinin papayı seçmesi usulünde olduğu gibi halifeyi seçecekti (Heyd, 1980, s. 67). Gökalp, “*yeryüzünde bir hilafet makamı bulunmazsa İslam âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tesbih gibi dağılmış, perişan görür.*” (aktaran Duran, 2011, s. 177) ifadesinden de anlaşılacağı üzere hilafet makamına büyük önem vermektedir. Bu nedenle Gökalp, 1924 yılında halifeliğin ilgasına, açıkça ifade etmese de karşı çıkmıştı (Parla, 1985, s. 38-40). Yine de Cumhuriyet rejiminin teşkil ettiği dini yapılanma olan Diyanet yapılanmasının ihdas edilmesinde Gökalp etkisi bariz bir şekilde görülmektedir. Bu bilgiler ışığında, siyasi ve içtimai alandan dinin etkisinin tamamen arındırılması, geleneksel dinin reformdan geçirilmesi ve dinin bireysel, ahlaki ve vicdani bir boyuta indirgemesini savunması açısından Gökalp’in Aydınlanma düşüncesinden etkilendiği açıktır. Lakin ön gördüğü ve teşkil ettiği devletin din alanına müdahalesi sonucunu doğuran diyanet teşkilatı yapılanması teklifi açısından Aydınlanma düşüncesinden ayrıldığı değerlendirilebilir. Çünkü Aydınlanma düşüncesinde asıl olan dinin sosyal, siyasi ve iktisadi alandaki etkisini kırarak, dini bireysel ve vicdani alana indirgemektir. Dolayısıyla bireysel alana indirgenmiş olan dini devletin şekillendirmeye çalışması bireyci bir bakış açısına sahip olan Aydınlanma düşüncesiyle çelişeceği değerlendirilmektedir.

Gökalp, “Türkçülüğün Esasları” isimli kitabındaki “Dinde Türkçülük” başlıklı bölümünde, dinin ortaya koyduğu gerçeklerin anlaşılması ve halkın dinsel ayinlerde coşku yaşamasını sağlamak için Kuran-Kerim’den hutbelere, vaazlardan ilahilere kadar dini açıdan önemli olan etkinliklerin Türkçeleşmesi gerekmektedir. Geçmişten beri halkın ibadetlerini yaparken en çok kendi dillerinde icra edilen ayinlerden zevk aldığını söyleyen Gökalp, dini alanın tamamen Türkçeleştirilmesi gerektiğini tavsiye etmektedir. (Gökalp, 2004, s. 174-175; Heyd, 1980, s. 75; Oyman, 2020). Gökalp’in bu düşünceleri Gaspıralı ve Akçura ile benzerlik göstermesinin yanında, Aydınlanma düşüncesinin ön hazırlık aşamasında yer alan Reform hareketiyle de uyumluluk göstermektedir. Ayrıca bu düşünceleri ile Gökalp’in, Cumhuriyet idaresinin ezan ve Kuran başta olmak üzere dinde başlattığı Türkçeleştirme devrimlerine de fikri açıdan etki ettiği değerlendirilebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in düşünsel ve pratik üretimlerinde Aydınlanma düşüncesinin etkisini tespit etmeye yönelik yapılmıştır. Bu bağlamda ulaşılan temel bulgular aşağıdaki gibi özetlenebilir:

- Gaspıralı, Akçura ve Gökalp'in temel motivasyonları, Batı'nın üstünlüğünü kabul ederek ona esir olmamak için Batı kadar güçlü olunması gerektiği düşüncesidir.
- Gaspıralı ve Akçura, Müslüman Türklerin asimile olmadan modernleşmesini hedeflemiş; Gökalp ise Osmanlı'nın dağılmasını önleme ve Cumhuriyet'in güçlenmesini merkeze almıştır.
- Her üç düşünürün ortaklaştığı temel nokta, Aydınlanma'daki gibi "bireyin erginleşmesi" ile başlayan ve "ergin bireylerden oluşan toplumun" oluşturulmasına uzanan eğitim odaklı bir dönüşüm anlayışıdır.
- Her ne kadar ilk bakışta toplum öncelikli bir yaklaşım sergileseler de, bireyin eğitimi ve bilinçlendirilmesi, ideal toplumun temelidir.
- Üç düşünürün de eğitim ve yayın faaliyetlerinde nihai amaç, bilinçli bireyler aracılığıyla bilinçli bir toplum inşa etmektir; bu da Aydınlanma'nın metodolojik bireyciliğiyle örtüşmektedir.
- Akçura ve Gaspıralı burjuva sınıfına, Gökalp ise solidarist korporatizm doğrultusunda devlete vurgu yapar; buna rağmen üçü de akıl ve bilimi rehber kabul eden ilerlemeci bir çizgiye sahiptir.
- Din anlayışı bakımından Gaspıralı, İslam'ın hurafelerden arındırılmasını ve modernize edilmesini savunurken, yine de dini içtimai, iktisadi ve siyasi alanlarda belirleyici olarak kabul etmiştir.
- Akçura ve Gökalp ise dinin bireysel ve vicdani alana çekilmesi gerektiğini savunmuş; seküler bir düzene geçişi desteklemişlerdir. Ancak Gökalp'in din alanına yönelik devlet müdahalesini meşrulaştıran düşünceleri, Aydınlanma düşüncesiyle tam olarak örtüşmemektedir.
- Üç düşünür de dini alanda Türkçeleştirme fikrini savunmuş ve bu konuda Avrupa'daki Reform hareketlerinden etkilenmişlerdir.
- Milliyetçilik anlayışında üç düşünür de Aydınlanma'nın kozmopolit etkisinden izler taşımaktadır. Akçura daha etnisite temelli bir yaklaşım sunsa da self-determinasyon hakkını tanımaktadır. Gökalp'in milliyetçiliği ise tamamen kültür temellidir.
- Gaspıralı'nın Ruslarla uyum düşüncesi, Akçura'nın demokratik milliyetçilik vurgusu ve Gökalp'in kültürel birlik temelindeki millet anlayışı, Aydınlanma'nın beynelmilelci yönüyle kısmen örtüşmektedir.
- Gaspıralı ve Gökalp'in fikirleri, din, ahlak ve gelenek gibi manevi unsurları dışladıkları için İskoç Aydınlanması'yla daha uyumludur.
- Akçura ise akılcı ve pozitivist yönüyle Kıta Avrupası Aydınlanması'na daha yakındır.
- Sonuç olarak bu üç düşünür, hem aklın ve bilimin öncülüğünü kabul eden hem de ilerleme için medeniyetle bütünleşmeyi savunan entelektüeller olarak Aydınlanma düşüncesinden etkilenmişlerdir.
- Bu bağlamda erken dönem Türk milliyetçiliği, Aydınlanmacı bir ideoloji olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, erken dönem Türk milliyetçiliğinin entelektüel kurucuları olarak kabul edilen Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'in düşüncelerini, Aydınlanma felsefesiyle karşılaştırmalı bir çerçevede analiz ederek, literatürde sıklıkla ayrı ayrı ele alınan bu isimleri, ortak felsefi zeminleri bağlamında bütüncül bir şekilde değerlendirmiştir. Ayrıca bu üç düşünürün Aydınlanma'nın yalnızca sekülerleşme ya da pozitivism yönüyle değil; bireycilik, toplum mühendisliği, eğitim ideali, kozmopolit eğilim ve din reformu gibi çok katmanlı boyutlarıyla

etkileşimini ortaya koyarak, hem Aydınlanma düşüncesinin Osmanlı sonrası Türk düşünce sistematığı üzerindeki etkilerini hem de milliyetçiliğin evrimine dair daha derinlikli bir perspektif sunmuştur. Bu yönüyle çalışma, Türk düşünce tarihine ve siyasal ideolojiler literatürüne disiplinlerarası ve karşılaştırmalı bir katkı sağlamaktadır.

Etik Beyan

“Aydınlanma Düşüncesinin Erken Dönem Türk Milliyetçiliğine Etkisi: Gaspıralı İsmail Bey, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp” başlıklı çalışmanın yazım sürecinde bilimsel kurallara, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma etik kurul kararı zorunluluğu taşımamaktadır. Makale, Etik Kurulları Yayın Etiği Komitesinin (Committe on Publication Ethics-COPE) yazar, hakem ve editörler için belirtilen kurallardan yararlanılarak oluşturulmuş olan Anasay dergisi etik kuralları çerçevesinde yazılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author declares that they have no competing interest.

Financial Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR/REFERENCES

- Akçura, Y. (1995). *Üç Tarz-ı Siyaset*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Akçura, Y. (2015). *Siyaset ve İktisat*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akpınar, Y. (2004). *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri: 2 Fikri Eserleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Akpınar, Y. (2014). İsmail Gaspıralı'nın Din ve Medeniyet Anlayışı. *Her Yıl Bir Türk Büyüğü Bilgi Şöleni*, 11, 28-37.
- Baygöl, S. (2020). İskoç Aydınlanmasının Temel Değerleri Ve İskoç Düşünürler Hakkında Genel Bir Değerlendirme. *Sosyolojik Düşün*, 5(1), 35-48.
- Berkes, N. (1954). Ziya Gökalp: his contribution to Turkish nationalism. *The Middle East Journal*, 375-390.
- Berkes, N. (1976). Unutulan Adam. *Istanbul Journal of Sociological Studies*(14), 194-203.
- Berkowitz, P. (2004). Enlightenment rightly understood. *Policy Review*(128), 89.
- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma felsefesi*. Bursa. Ezgi Kitabevi.
- Çalen, M. K. (2018). *Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Çalen, M. K. (2019). Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp'e Göre Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuş Dönemi İçin Bir Dönemleştirme Teklifi. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1-16.
- Demirplat, A. (2021). Türk Aydını, Modernleşme ve Ziya Gökalp'in Kültür ve Medeniyete Dair Yaklaşımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(52), 267-281.
- Devlet, N. (1988). *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Duman, F. (2006). Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(01), 117-151.
- Duran, M. (2011). *Türk Milliyetçiliğinin Üç İdeoloğu: İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, Ankara 2011 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Emirhanov, R. (2005). İsmail Gaspıralı ve Tatar Toplumunda Yenileşme Hareketi (19. yy. sonu–20. yy. başı). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C, 2, 3.
- Ercüment, B. (2017). Yusuf Akçura ve fikirleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(59), 479-509.
- Erdoğan, M. (2005). Aydınlanma, modernlik ve liberalizm. *Demokrasi Platformu*, 1(3).
- Esgün, T. G. (2006). Postmodernizme rağmen aydınlanma. *Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 6, 96-103.
- Georgeon, F. (1980). *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura*: Ankara: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Georgeon, F. (2008). "Yusuf Akçura". Tanıl Bora (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Milliyetçilik* (Cilt 4, s. 505-515). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökalp, Z. (1980). *Makaleler IX: yeni gün-yeni türkiye-cumhuriyet gazetelerindeki yazılar*: Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Gökalp, Z. (2004). *Türkçülüğün Esasları*. Haz. Kemal Bek. İstanbul: Bordo Siyah Klasik Yayınlar.
- Gökalp, Z. (2010). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* (Cilt 35). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökgöz, S. S. (2005). İsmail Gaspıralı'nın 'Medeniyet' ve 'Millet' Fikri Üzerine Entelektüel Retoriği. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 19-33.
- Gümüşlü, B. (2008). Aydınlanma ve Türkiye Cumhuriyeti. *Hacettepe Üniversitesi Türkiye Araştırmaları (HÜTAD)*(8), 123-144.
- Hablemitoğlu, N. (2006). *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Birharf Yayınları.
- Heyd, U. (1980). *Ziya Gökalp Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*. (Çeviren: C. Meriç). İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Kant, I. (1984). Aydınlanma nedir? sorusuna yanıt. *Seçilmiş Yazılar*, 213-221.
- Karpat, K. H. (2009). "Ziya Gökalp'in Korporatifçilik, Millet-Milliyetçilik ve Çağdaş Medeniyet Kavramları Üzerine Bazı Düşünceler". T. Bora, Gültekinil, M. (Editör), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Cilt 1, s. 328-335). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk Modernleşmesi Makaleler IV* (Cilt 4). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meyer, J. H. (2015). *İmparatorluklar Arası Türkler (1856-1914)*. (Çeviren: R. Akman). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Oyman, N. (2020). Türkiye'de Sosyolojik Yaklaşımlar ve Din Sosyolojisi: Ziya Gökalp ve Niyazi Berkes Örneği. *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 198-207.
- Özdil, M. (2017). İsmail Gaspıralı Perspektifinde Din. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*(9), 65-84.
- Öztürk, N. (2001). Aydınlanma Hareketi ve Yeni Türk Edebiyatı. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(9), 45-58.
- Parla, T. (1985). *The social and political thought of Ziya Gökalp: 1876-1924* (Cilt 35): Leiden: Brill.
- Sağlam, S. (2019). İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(24), 437-457.
- Sancaktar, F. M. (2005). Yusuf Akçura ve Din. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21(61), 385-398.
- Şahin, B. (2017). Sosyolojik Bağlamda Yusuf Akçura Düşüncesi ve Din. *Journal of Analytic Divinity*, 1(1), 129-149.
- Şekerci, A. E. (2017). Milliyetçiliğin Aydınlanmacı Köklerine Dair Bir Derkenar. *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 3(1), 161-171.

- Tokluoğlu, C. (2013). Ziya Gökalp ve Türkçülük. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 68(3), 113-139.
- Ülken, H.Z. (1992). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Yavuz, M. H. (1993). Nationalism and Islam: Yusuf Akçura and "Üç Tarz-ı Siyaset". *Journal of Islamic Studies*, 4(2), 175-207.
- Yüner, M. (2009). *A comparision of the ideas of Ziya Gökalp and Yusuf Akçura on Turkism*. (Master's thesis, Middle East Technical University (Turkey)).
- Zeitlin, I. M. (2002). Aydınlanma: Felsefi Temeller. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13.